

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

126:4. 2006

Bonden, Bilden och Arkivet

Av Göran Samuelsson

Vilka spår lämnar vi åt eftervärlden och vilka av dessa kommer att återanvändas i framtiden för att analysera och beskriva den tid som flytt? Sverige har liksom många andra länder en akademisk uppdelning där framför allt de traditionella strömningarna inom arkeologi, etnologi och historia har sina självklara källor till historien. Mitt emellan de traditionella ämnena/källorna har en rad ofta mediaspecifika källserier hamnat lite vid sidan av i den kulturhistoriska forskningen. Vissa av dessa har funnits under lång tid, som exempelvis bildmaterial, senare kompletterade med moderna audiovisuella medier. Även om det under senare tid har skrivits och forskats en hel del kring framför allt film och television med historiska förtecken, kvarstår dock faktum att det finns mycket kvar att göra. Det är viktigt att öka medvetenheten inom historievetenskapen om att vår tid i allt större utsträckning dokumenteras på andra medier än papper och att källmaterialet allt mer sällan uppträder som dokument och handlingar. Vad skall historikern arbeta med om hundra år då hon skall beskriva och analysera vår tid – diarieförda handlingar i Vägverkets registratur? Inget ont om Vägverkets diareföring, för den vet jag är i goda händer, men jag vill ändå framhålla vikten av att historiker med sin kunskap om källor och källkritik och med en bred allmän kunskap om den historiska utvecklingen inte lämnar vissa medier åt sidan. Dessa medier utgör nämligen vår tids dominerande sätt att kommunicera. Om historikern lämnar bilden åt konstavetenskapen, filmen och televisionen åt filmvetenskapen, internet till informatiker och bibliotekarier och så vidare blir det ett ganska påvert historieberättande i framtiden. Vi får då också en forskning som tyvärr i mångt och mycket styrs och utgår från media och inte från våra teorier och forskningsfrågor.¹

---

1. Under senare år har bilden som forskningsobjekt rönt ökad uppmärksamhet, dock saknas en mer övergripande diskussion utifrån historikerns perspektiv och den nya mediaverklighet som blir allt mer

---

Fil dr Göran Samuelsson, f 1956, är universitetslektor i arkiv- och informationsvetenskap, Mittuniversitetet. Han disputerade 2004 på avhandlingen *I godsets skugga? Frälsebonden på Ängsö – familj och arbete 1700–1880* och arbetar för närvarande med två studier rörande informationshantering i moderna e-tjänster.

Adress: Mittuniversitetet, Gämsviksvägen 2–4, 871 88 Härnösand

E-post: goran.samuelsson@miun.se

Några av dessa tankar fanns i mitt bakhuvud när jag, för nu rätt många år sedan, letade bildmaterial till min agrarhistoriska forskning. Min förundran var stor över det enahanda bildmaterial som stod mig till buds. Samma bilder publicerade decennier igenom. Jag började undra om det motsvarade källläget eller tydde på bristande fantasi hos bildredaktörer och författare. Något närmare ett svar på denna undran kom jag vid en inventering av en rad kulturhistoriska institutioner.² Inventeringen kom att omfatta perioden 1650–1850 och fokuserade på skiss- och teckningsmaterial.

Bilden som källmaterial

Även om jag vid det tillfället primärt var ute efter illustrationer så väcktes snart tankarna på bildmaterialets potential som källa. Det var med historikerns ögon jag betraktade teckningarna. Det var det omedelbara, tillfälliga, skissartade som stod i centrum för mitt intresse. Här fanns inga oljemålningar representerade; strävan i anslutning till mitt urval var snarast hämtad ur devisen på många teckningar från början av 1800-talet: ”på stället efter naturen avtecknat”. Historikernas källkritiska målsättning – att komma så nära händelsen/företeelsen som möjligt i tiden – vägledde min inventering. Det var med kulturhistorikerns ögon jag närmade mig materialet, inte med konstvetarens. Mitt intresse var och är fokuserat på motivets konkreta innehåll, inte på bildens uppbyggnad och form. Redan detta innebär vissa problem. Under 1700-talet började man betrakta teckningen som ett självständigt konstverk. Kännare av konst kunde meddela att de värderade ”teckningar av de stora mästarna långt högre än deras målningar, eftersom de med all rätt betraktas som det första uttrycket för deras idé, av vilken endast pennan kan fånga den ursprungliga gnistan, som nästan alltid släcks genom penselns långsamma arbete”.³

Bilderna var ofta sprungna ur resandets nyfikenhet och har en tydligt do-

uppenbar. Jfr dock Anna Meeuwisse & Hans Swärd (red), *Den ocensurerade verkligheten i reportage, bild och undersökningar*, Stockholm 2003; Lars M Andersson, Lars Berggren & Ulf Zander (red), *Mer än tusen ord. Bilden och de historiska vetenskaperna*, Lund 2001; Anna Sparrman, Ulrika Torell & Eva Åhrén Snickare (red), *Visuella spår. Bilder i kultur- och samhällsanalys*, Lund 2003.

2. Nationalmuseum, Universitetsbiblioteket i Uppsala, Kungliga Biblioteket i Stockholm, Kulturen i Lund, Konstakademien i Stockholm. Inventeringen publicerades som en katalog tillsammans med en text varifrån denna artikel har hämtat både inspiration och huvuddelen av sitt innehåll. Materialet gavs ut på cd-skiva där också det mesta av bild-/teckningsmaterialet kan återfinnas som skannade bilder. Göran Samuelsson, *Bilden av det agrara Sverige*, Gävle 1999. Restupplagan distribueras i dag av SVAR.

3. Bo Lindwall, *Svenska teckningar: 1800-talet. En konstabok från Nationalmuseum*, Stockholm 1984 s 9.

kumentär karaktär. Med dragiga kalescher, landåer, kupéer, droskor, gigger och dylikt for konstnärerna genom Sverige. Få teckningar emanerar ur konstnärens hemmiljö. Konstnärerna kom under 1800-talet i allt större utsträckning från enkla förhållanden och motiven är fångade i flykten där apostlahästarna gav möjlighet till utflykter från allfarvägarna. 1700-talets konstnärer var betydligt mer beroende av sitt fordon och av vägens sträckning.

Det finns naturligtvis problem med att använda bildmaterial i kulturhistoriska sammanhang. Ett problem gäller de fall där bilden ledsagas av någon form av text (metadata), antingen på teckningen eller i förteckningen. Jag utgick från att konstnären var en pålitlig källa när han själv har angett sådant som plats och tidpunkt för teckningen. Men det finns exempel på konstnärer som blandat ihop orter och motiv. Ibland har de själva korrigerat sig och i efterhand ändrat beteckningen. I vissa fall är anteckningarna bevisligen tillkomna vid ett senare tillfälle. Det finns också flera exempel på noteringar som troligen är utförda av kulturinstitutionernas tjänstemän och som i vissa fall är felaktiga och senare har korrigerats i förteckningarna. Det stora flertalet teckningar saknar dock datering och närmare förklaring av motivet. Som nämnts började man under 1700-talet att i större utsträckning betrakta teckningen som ett konstverk i sig. Detta medförde att även teckningen kunde bearbetas och förändras en lång tid efteråt. Det är inte självklart att en skissartad teckning är framställd med motivet framför ögonen; det kan lika gärna vara rekonstruerat efter minnesfragment årtal efter det att motivet första gången nådde hjärnbarkens syncentrum.

Under 1800-talet tillbringade många svenska konstnärer långa perioder utomlands. En av flera konstnärer som kan antas ha arbetat på detta sätt är Gustaf Wilhelm Palm. Han anlände som 18-åring till Stockholm och kom att stanna där tills han 1837 fick resurser att åka till Rom, där han blev kvar i 15 år. Palms arbetssätt var att med realistiska skisser som grund skapa idealiserade bilder. Han lär ha målat romerska motiv långt efter det att han återvänt till Stockholm. På samma sätt målade han svenska motiv i den romerska miljön. Eftersom konstnären inte hade ett uttalat syfte att exakt måla av naturen som den var, kan man anta att viss retuschering skedde redan vid första anblicken. En annan konstnär som bidragit med gestaltningar av ett svunnet Sverige är Kilian Zoll. I hans skissböcker kan man också ana att motiven kunde bearbetas eller produceras en längre tid efter det att motivet hade passerats. Någon fullständig visshet om hur trogen konstnären varit motivet kan vi aldrig uppnå. Men i det avseendet finns ingen principiell

skillnad mellan den rena textkällan till historien och den tecknade. Bägge källorna bör prövas och diskuteras utifrån de frågeställningar man vill använda dem till.⁴

Bild/Karta – källkritisk metod

En metod skulle vara att tillämpa en del av den historiska källkritiken – att jämföra olika källors innehåll – och då väga konstnärens avbildning av ett landskap mot exempelvis en lantmätares avmätning av samma landskap. Svårigheten är att finna ett källmaterial som är jämförbart både till plats och till tid. Det gör att metoden aldrig kan användas generellt utan endast som exempel. Jag har provat den på konstnären Axel Fredrik Cederholm, som i sin produktion efterlämnat en mängd teckningar från några byar runt Stockholm och som gestaltar ett bondebrukat kulturlandskap. Det är betydligt vanligare med teckningsmaterial från kulturlandskap dominerade av gods och herresäten. Med utgångspunkt från storskifteskartan från Svensboda by i Riala socken från 1797 (bild 2) kan vi jämföra motsvarande partier i Cederholms teckning från 1814 (bild 1). Det framgår att Cederholm varit mycket noggrann i sin redovisning av kulturlandskapet och bebyggelsen. Det blir också tydligt hur mycket information som teckningen förmedlar om kulturlandskapet jämfört med kartan. En rad detaljer och element i kulturlandskapet framkommer i teckningen – växtlighetens utbredning och karaktär, bebyggelsens utformning och storlek, nivåskillnader i landskapet, hägnader, gärdesgårdar med mera. Kartan är en abstraktion, en tolkning av verkligheten, ett sätt att symboliskt sammanfatta landskapet. Den är inte mindre riktig eller korrekt än Cederholms teckning, men den har ett annat syfte och ger sin bild av verkligheten. Tillsammans skapar dessa två oberoende, kompletterande och förhållandevis samtidiga källor en trovärdig beskrivning av kulturlandskapet i Svensboda by, Riala socken, åren runt 1800.

Vad kan vi då allmänt återfinna för teckningsmaterial som kan gestalta det agrara Sverige? I det följande berör jag mycket översiktligt avbildningar av olika verksamheter som på ett eller annat sätt hade sin utgångspunkt i den svenska bondens vardag. Och jag börjar med bonden själv.

4. Några tidigare konstvetenskapliga eller kulturhistoriska arbeten som helt eller delvis haft fokus på det agrara Sverige under den aktuella perioden är Ernst Klein, *Bilder ur Sveriges historia. Svensk kultur från urtid till nutid*, 2, Stockholm 1932; Gustaf Näsström, *Forna dagars Sverige*, 3. *Kulturhistorisk bilderbok från frihetstid och gustaviansk tid*, Stockholm 1962; Göran Berefelt, *Svensk landskapskonst från renässans till romantik*, Stockholm 1965.

Bild 1. Axel Fredrik Cederholm, "Svensboda by i Roslagen". Teckningen daterad 1814. Davidsson nr 1906, Uppsala universitetsbibliotek.

Bild 2. Storskifteskarta från Svensboda by i Riala socken, Stockholms län, från 1797. Bilden är ett utsnitt och har perspektivförskjutningar. Lantmäteristyrelsens kartarkiv, Lantmäteriverket, Gävle.

Bonde eller bonde

I studiet av den svenska historien brukar den fria svenska bonden ofta lyftas fram; den svenska bondens hävdvunna rätt att sig själva beskatta, att delta i riksdagen med mera. Vad som då glöms bort är att bondekollektivet bestod av tre grupper som brukade antingen skatte-, krono- eller frälsejord. Det politiska deltagandet på riksnivå blev under 1700-talet allt mer en sak enkom för skattebonden. I takt med att kronan tillät köp av kronojord till skatte kom under 1700-talet antalet skattebönder att öka, men ännu i början av 1800-talet utgjorde de inte 50 procent av hela bondeståndet.⁵ Läger man därtill det agrara samhällets övriga grupper – de obesuttna, torpare, backstugusittare, soldater med flera – inser man att huvuddelen av befolkningen inte ens under 1700-talet var delaktig i de politiska besluten. Under 1800-talets första hälft begränsades böndernas politiska elit än mer. Hur dessa skillnader bönder emellan och mellan bönder och torpare gestaltade sig i vardagslivet har vi i dag föga kunskap om. De ekonomiska förhållanden som en större torpare och en mindre bonde verkade under var troligen i mycket likartade. Den italienske diplomaten Lorenzo Magalotti författade under ett Sverigebesök sommaren 1674 en reseskildring som försågs med en rad teckningar. I en tryckt svensk utgåva från 1900-talets början användes två av dessa teckningar för att illustrera frälse- respektive skattebönder (bild 3–4).⁶

Senare studium av teckningarna, som numera förvaras i Uppsala universitetsbibliotek, visar att bilderna i själva verket föreställer "Dalcarl[ar]" och rospiggår – "de Rospick".⁷ Det innebär att skillnaden i klädedräkt inte kan hänföras till någon socioekonomisk skillnad utan till en regional/kulturell. En mer realistisk bild framtonar i den tysk-svenske diplomaten Mathias Palbitzki något äldre bild av frälsebönderna på Julita (bild 5).

Arbetet

Om det nu förelåg faktiska sociopolitiska skillnader mellan olika bondegrupper var det ändå troligt att huvuddelen av de sysslor som skulle utföras var likartade oberoende om bonden odlade skatte- eller frälsejord. För eftervärld-

5. Göran Samuelsson, *Bilden av det agrara Sverige*, 1999, s 21.

6. Lorenzo Magalotti, *Sverige under år 1674*. Från italienskan med 23 samtida bilder av Lorenzo Magalotti. Utgiven av Carl Magnus Stenbock, Stockholm 1912 (även i faksimil 1986).

7. Gösta Selling, "Stockholmsbilder i Magalottis Sverigeskildring 1674", *Sankt Eriks årsbok* 1981, s 113–136.

Bild 3. Skattebönder – "Dalcarl" – i en reseskildring från 1674. Magalotti Nr 7, Kart och bild, Uppsala universitetsbibliotek.

Bild 4. Frälsebönder – "de Rospick" – i en reseskildring från 1674. Magalotti nr 8, Kart och bild, Uppsala universitetsbibliotek.

Bild 5. Julitabönderna (frälsebönder) med en text på franska av ungefär följande innehåll: "Sammanträde och viktig konversation har herrar bönder på Julita innan de går till kyrkan; utfört och ritat på plats, den 6 juni 1655". Mathias Palbitzki, skissblock blad 28a, Nationalmuseum.

den är det dock betydligt svårare att rekonstruera skattebondens vardagsliv än att få en bild av böndernas och torparnas arbete under godsen.

Frälsebondens och frälsetorprens arbetsuppgifter framträder i många godsarkiv med stor tydlighet medan skattebondens arbetsuppgifter endast i undantagsfall går att rekonstruera via kvarlämnade bondedagböcker och i kronans kamerala material. I gods- och bruksarkiven finns i många fall spår av hur arbetsorganisationen var upprättad och sådant som dagsverkens antal och fördelning på olika sysslor kan i bästa fall framträda. I brevväxlingen mellan godsägare och ansvarig fogde framträder också arbetsuppgifternas mångfald och fördelning. I dessa källor kan vi även få kunskap om mindre konflikter mellan arbetsledning, bönder och torpare.⁸ Därutöver lämnar teckningsmaterialet en hel del gestaltningar av böndernas arbete såväl från åker, äng och skog som från hantverkssysslor eller ren tjänsteutövning, exempelvis skjutsning och transporter (bild 6–7).

8. Göran Samuelsson, *Fällnäs gård. Några nedslag i ett Södertörns-gods agrara historia*, Stockholm & Sorunda 1994.

Bild 6. Gustaf Silfverstråhle, "Lastning av hö från en skinda till en segelbåt", troligen vid Lindö. Odaterad lavering. Handteckningssamlingen, portfölj 20:20, Konstakademien.

Bild 7. Gustaf Silfverstråhle, odaterad lavering. Handteckningssamlingen, portfölj nr 24:7, Konstakademien.

På äng och åker

Under sommarmånaderna var det höskörden som krävde ett stort antal dagsverken, i huvudsak koncentrerade till juli månad. Behovet av anläggningsarbeten varierade kraftigt från år till år och även tidpunkten för utförandet. Dikningsarbete utfördes i första hand under höstmånaderna oktober och november, röjningsarbetet förlades till vintermånaderna och upphörde helt under sommaren. Bearbetningen av ängarna var som intensivast under april. Innan det egentliga åkerbruket kunde ta sin början måste alla gårdesgårdar ha setts över och lagats, även detta arbete förlades i huvudsak till april månad.

En genomgång av mängden dagsverken vid ett antal gods visar dock tydligt att det egentliga åkerbruket inte krävde några större arbetsinsatser under 1700-talet men att dagsverksbördan ökade under 1800-talet.⁹ De olika arbetsmomenten vid åkerbruket framgår av bilden från Västerås (bild 8) som också visar att omfattande jordbruk bedrevs i anslutning till städerna.

I skogen

Det arbete som utfördes i skogen utgjorde under både 1700- och 1800-talet en betydande del av den totala sysselsättningen. På Johannishus fideikommiss i 1700-talets Blekinge var det den dominerande sysslan med närmare 3 000 dagsverken.¹⁰ Även vid Hovgården på Östergötlands slättbygd krävde skogen och dess produkter ännu vid 1800-talets mitt en betydande del av den totala arbetstiden trots att skogen här endast användes till ved och bränsle.¹¹ Det var många sysslor som var direkt kopplade till skogen: kolning, sågning, huggning, transporter och körslor av ved och timmer.

Det enorma arbete som lades på skogsarbete var i huvudsak förlagt till vintermånaderna. Man började med skogshuggning i september och höll på till och med april. Huggningen sysselsatte både bönder och torpare, däremot var det bara torparna som utförde kolning. Sågning skedde när det var riklig tillgång på vatten om våren, framför allt i mars månad, och stundtals om hösten (bild 9). Det fanns en klar arbetsfördelning mellan bönder och torpare, där frälsebönderna främst användes till körslor och i åkerbruket. Torparna hade snarast rollen av en ständigt närvarande servicepersonal.¹²

9. Samuelsson 1999, s 23ff.

10. Dagny Torbrand, *Johannishus fideikommiss intill 1735*, Stockholm 1963, s 207.

11. Gustaf Utterström, *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*, [del 1], Stockholm 1957, s 872.

12. Torbrand 1963, s 207.

Bild 8. Martins skola, ca 1800. Utsikt över Västerås från nordväst. Akvarellerad pennteckning. Davidsson 4208, Kart och bild, Uppsala universitetsbibliotek.

Bild 9. Gustaf Silfverstråhle, "Sågen vid Ghamare 1798". Teckningen visar tydligt skovelkonstruktion, dammluckor, virkesintag med mera. Handteckningssamlingen, skissböcker nr 2, Konstakademien.

Bild 10. Erik Westerling, "Boda i Nysunds socken af Wermland". Bilden visar ett kalhygge omkring 1840. Davidsson 5570, Kart och bild, Uppsala universitetsbibliotek.

Skogens betydelse var stor, vilket också avspeglas i rikedomen av benämningar: fågelskog, bärskog, lövskog. Skogen gav bete åt djuren, bränsle och virke åt människan. Bildmaterialet är dock förhållandevis sparsamt beträffande skogen. Möjligen beror detta på konstnärernas obenägenhet att lämna allfarvägarna och gästgiverierna. Eller beror det på de ideal som rådde bland etablerade konstnärer av adlig börd, som exempelvis hos Carl August Ehrensvärd. I hans teckningar framskyntar ett förakt för den svenska skogen och ett svärmeri för de öppna italienska landskapen. Dessa ideal motsvarades i Sverige på sin höjd av Skåne. Elias Martin med sin anglosachsiska orientering tecknade förvisso en rad skogsmotiv där det knotiga och vildvuxna får stor plats. Allmogens vardagsskog finns dock bara med som kuliss. Skogens betydelse framträder snarare indirekt i teckningarna som gestaltar något led i produktionen, såsom virkes-, bränsle- och koltransporter eller båt- och skeppsbyggeri, för att inte nämna allehanda slöjdproduktion. De få bilder jag återfunnit som gestaltar någon form av skogsbruk visar dock att kalhyggen inte är något modernt påfund. Konstnären Erik Westerling tillhör inte de namnkunniga men i några enkla blyertsteckningar från Värmland har han fångat skogsbruket före 1850 (bild 10).

Handaslöjder

Till en beskrivning av det agrara Sverige och dess bönder hör i allra högsta grad även "handaslöjder". Sveriges landsbygd har en lång tradition av industriell verksamhet. Hemslöjden bedrevs ofta som ett komplement till den huvudsakliga sysselsättningen – jordbruket. I första hand avsåg den att täcka den egna familjens behov, men den kunde utveckla sig till en mer renodlad näringsslöjd avsedd för en extern marknad. Inom hemindustrin arbetade man i gårdar och stugor mot ett uppdrag av en arbetsgivare. Nu var det inte längre fråga om en bisyssla utan ofta fungerade verksamheten som huvudsysselsättning som familjen levde av. Småhantverket, som på landsbygden skulle utföras av lantverkare, byggde många gånger på att allmogen gjorde beställningar och i mindre utsträckning på att hantverkaren tillverkade för eget lager och senare försäljning.

I det skriftliga källmaterialet finns det flera kommentarer som betonade vikten av binärningarna, inte minst i Älvsborgs län med sin textilhantering. I Marks härad konstaterade kronofogden redan i början av 1800-talet att häradet kunde betraktas som en enda stor linnefabrik,¹³ med vävstolar i varje gård och stuga. Andra regioner med omfattande textilnärings var Hälsingland och Ångermanland, där linslöjden var helt avgörande för välståndet. I södra Halland låg det svenska centrat för ylleslöjd, med stickning av yllestrumpor till såväl civila som hela regementen.

Textilnäringsen var då som in i våra dagar främst en kvinnoyssla, men det var utan tvekan den viktigaste av alla binärningar och vävstolen fanns i nästan varje hem. Det finns en hel del teckningar, framför allt av Kilian Zoll, som gestaltar de kvinnliga hantverken. På dessa bilder sitter kvinnor och väver eller sticker i ljusinfallet från ett takfönster, ett till synes vanligt sätt att tillvarata så mycket som möjligt av dagsljuset i stugor och gårdar (bild 11).

Även om mycket av denna slöjd- eller hantverksproduktion skedde i familjens sköte finns det gott om uppteckningar i det skriftliga källmaterialet som visar på behovet av socialt umgänge. Många sökte en gemensam samvaro under arbetet, dessa arbetsmöten var sällan renodlade kvinnoträffar. I Hallandssocknen Våxtorp samlades alla som stickade strumpor – kvinnor, män och barn – om vintern i en stuga i byn och om sommaren ute i det fria. Man sparade ljus om vintern och kom samman för att prata och skvallra. "Munnen i dessa sällskap är i så ständig rörelse som strumpstickorna", som prosten Per

13. Utterström, [del 2], 1957, s 137.

Stuga i Småland

Bild 11. Kilian Zoll, "Stuga i Småland", omkring 1850. Lavering, gouache. KM 8224, skissbok bl 19, Kulturen, Lund.

Osbeck uttryckte saken.¹⁴ Man kan skönja ett mått av avundsjuka i överhettens kommentarer om den arbetande allmogen, som kunde glädjas åt att ingå i ett kollektiv medan präster och annan överhet på landsbygden fick genomgå sitt yrkesliv i ensamhet.

Männens bisysslor var mer knutna till trä- och metallslöjderna och inte minst till körslor och fordrift. Träslöjden var mindre beroende av lokaliseringen än både textil- och metallslöjden. Även om alstren ofta förfärdigades vid spisen under jordbrukets lågsäsong så var det ofta möjligt att föra med sig varor och verktyg. Det medförde att man samtidigt kunde vara bonde, hantverkare, vandringsarbetare och gårdfarihandlare. Mest utbrett var kanske detta i övre Dalarna och delar av Värmland, där kombinationen av träslöjd och erkänt skickliga snickare är välkänd.

Dalarna var hemslöjdens förlovade land; dess motsvarighet kunde kanske återfinnas i de västsvenska hemslöjdsområdena kring Marks härad. Mest utpräglat kom denna näring till uttryck i övre Siljansområdet, där man livnärde sig på extensiv boskapsskötsel, herrearbeten men framför allt närings-

14. Citerat efter Utterström, [del 2], 1957, s 73.

Bild 12. Carl Stefan Bennet, "Mora karl" lastad med spånkorgar. Davidsson nr 1189, Kart och bild, Uppsala universitetsbibliotek.

slöjd.¹⁵ Träslöjden var mycket omfattande i Dalarna. Det behövdes tusentals föremål av trä i det agrara Sverige, inte minst förvaringskärl – tråg, skålar, skedar, slevar, spånkorgar, spånaskar med mera (bild 12). Träbåtar, möbler och klockfodral var andra specialiteter. Det fanns en frivilligt framvuxen arbetsfördelning mellan socknar och byar i Dalarna. I Älvdalen var till exempel byarna öster om Dalälven smidesbyar, medan byarna väster om älven mest sysslade med träslöjd. Liknande system kan skönjas i Sjuhäradsbygden och i Halland.¹⁶ I Halland låg det vittberömda möbelsnickeriet i Lindome. I Anders Gustaf Barchaeus' rapport till Vetenskapsakademien om lanthushållningen i Halland hette det att det inte fanns en enda socken som inte bedrev omfattande slöjder vid sidan av jordbruket:

Uti somliga socknar äro bönderna stolmakare, vagnmakare, snickare och smeder. Uti andra byggas fartyg och båtar. I somliga äro invånarna fiskare eller skeppare eller båtsmän. I andra återigen övas linnevävnad av flere slag, Uti andra tillverkas vadmalen, uti andra bordtäckan och uti andra bindas stumpor.¹⁷

Den varierande och myllrande verksamhet som Barchaeus beskriver i Halland fanns även på andra håll i Sverige och framgår också av teckningsmaterialet. Förutom själva fiskeriverksamheten gav närheten till vatten och hav utkomst-möjligheter genom båtbyggeri. Allmogen stod för en betydande del av skeppsbyggandet i Sverige långt in på 1800-talet. Den totala andelen är dock svår att fastslå eftersom bondevarven ”var tillfälliga skeppsbyggnadsplaster i landsorten där man med enkla anordningar vid behov byggde fartyg för ortens egna rederier med timmer från bondeskogar”.¹⁸ I norra Sverige dominerade dessa långt in på 1800-talet. Gustaf Silfverstråhle har tecknat en bild av sådan allmogearvsverksamhet vid Gustafsberg i Bohuslän (bild 13).

15. Denna slöjd kunde bestå av en mängd olika sysslor, exempelvis i stenindustrier med tillverkning av slipstenar, brynstenar, kvarnstenar m m. Järnsmidet hade sitt centrum i Älvdalen, Lima och Transtrand. Här producerades liar, hästskor, skospik, saxar, lås, plogar, bössor, yxor, knivar, skorstensspjäll, mungigor och mycket mer. I Hedemora var smidet mer koncentrerat till större jordbruksprodukter som plogar och järn till åkerharvar.

16. Utterström, [del 2], 1957, s 245.

17. Citerat efter Utterström, [del 2], 1957, s 80. Originaltext i A G Barchaeus, *Underrättelser angående lanthushållningen i Halland*, skriven 1773 och utgiven i *Västmanlands fornminnesförenings årsskrift*, 13, 1923.

18. Sven A Björkenstam, *Svenskt skeppsbyggeri under 1800-talet. Marknad och produktion*, Göteborg 1989, s 80.

Bild 13. Gustaf Silfverstråhle, "Utsigt af Warfvvet vid Gustafsberg och af Skeppet som gick af Stapeln d 19 Julii. 1806 ritad av G. Silfverstråhle". Lavering. Handteckningssamlingen nr 19:30, Konstakademien.

Det yrkesmässiga fisket var mest en kustangelägenhet. Kilian Zoll har åren runt 1850 i flera teckningar detaljerat och kraftfullt återgett miljön i några fiskelägen i Skåne (bild 14). Bönderna var på många ställen utefter kusterna också fiskare. Den egenhändigt fångade fisken såldes till närboende ståndspersoner eller så red man på häst till den närmaste större staden. "De rida till staden [Göteborg] med sina fiskekorgar på sidan om sig", skrev Barchaeus. "Äfven så föra de sina mjölkbyttor. Bärbyttor och dylikt läggas i långa säckar, som kastas öfver hästen. Därpå sitter karl el. qvinna lika väl."¹⁹

Transporter och skjutsningar

Avslutningsvis kan man förledas tro när man läser samtida reseskildringar att det nästan bara var administratörer, forskningsresande, konstnärer och adeln som for omkring på Sveriges vägar. Så var det naturligtvis inte. Huvuddelen av dem som färdades på vägarna och nyttjade skjutshåll och gästgivargårdar var bönder och torpare på väg med olika transporter till städer och bruksor-

19. Barchaeus 1773/1923, s 8.

Bild 14. Kilian Zoll, "Återkomst från Sillfiske" vid Kullen. Blyerts. Skissböcker 97-135/1954, uppslag 13v, Nationalmuseum.

ter. De har inte lämnat efter sig samma rika vittnesbörd som de lärde och mer skrivbenägna. Jag har inte funnit några försök att sammanställa uppgifter om de mer folkliga resorna och transportererna. Forböndernas framfart i Bergslagen var omfattande (bild 15). En annan stor kategori bönder, frälsebönderna, skulle utgöra en rad dagsverken som var direkt förknippade med resande och transporter. Exempelvis skulle varje frälsebonde under Ängsö gods ett par mil öster om Västerås göra minst ett par resor till Falun, lika många till Stockholm och fyra till tio resor till Västerås per år. Ängsöbönderna skulle också delta i minst en resa till Stockholm med båt.²⁰

Sammantaget visar min inventering att det finns om inte ett rikligt så ändå ett omfattande bildmaterial vars funktion och innehåll ännu inte brukats i någon större utsträckning av historiker. Låt mig också understryka att den

20. Göran Samuelsson, *I godsets skugga? Frälsebonden på Ängsö – familj och arbete 1700–1880*, Stockholm 2004, s 31.

Bild 15. Adolf Schützercrantz, "Forsviksmoar d. 7 Aug 1827. Skjutsbonden Sven Jonsson från Hult". Akvarellerad pennteckning. SvK, skissböcker 214/1908, s 16, Nationalmuseum.

inventering jag genomfört inte på långa vägar är komplett eller fullständig. Det återstår ännu många institutioner att besöka och inventera.

Sammanfattande slutsatser

Avslutningsvis vill jag ta upp en några metodiska och teoretiska implikationer vid inventering, analys och användande av detta material. Historiker borde i större utsträckning nyttja källmaterial som inte utgörs av skrivna dokument. Detta kommer att bli än mer nödvändigt när alternativa media ökar i betydelse. Textdokumenten kommer att vara en försvinnande liten rännil i den stora informationsfloden. Förutom att inventera och kartlägga detta alternativa material återstår fortfarande en hel del arbete för att skapa teoretiska ramverk och metoder för att utvinna all den information som jag är övertygad om att vi ännu bara kan ana. Som jag ser det kan jag som historiker närma mig dessa källor på fyra olika sätt där varje steg speglar en ökad tilltro till bilden som bärare av hela informationsinnehållet. Bilder ur det förflutna kan fungera

- som en illustration till texten
- som en kompletterande källa till texten
- som en självständig källa – berättande sin egen historia
- som en spegling av dåtida verklighet och samhälle

Låt mig helt kort förklara vad jag menar med dessa fyra punkter. I den här artikeln har jag framför allt använt bilderna som illustrationer och – i avsnittet om kartan och bilden – som en kompletterande källa. Redan som en kompletterande källa till kulturhistorien borde historiker i betydligt högre grad än som sker nyttja bildmaterial.²¹ I många bilder har konstnären med största säkerhet lagt landskapet till rätta i en mer klassicerande riktning, medan däremot de praktiska detaljerna – hur bonden höll sin räfsa eller plog, vittjade sina nät, körde sin vagn – återgetts med största noggrannhet. Avvikelser i dessa avseenden torde den dåtida publiken ha reagerat emot. Bildernas vittnesbörd när det gäller arbetsformer, klädsel, redskap, åkdon, hägnader, enskilda växter etcetera torde man med andra ord kunna lita på, medan bildens naturteckning varit friare och inte alltid motsvarat ett givet identifierbart landskap, utom då det fanns en namngiven bebyggelse i bilden.

Uppgiften i den tredje punkten återstår ännu att genomföra och den

21. Såsom t ex Näsström 1962 och Klein 1932 redan gjort.

måste i sin tur preciseras så att varje bild tillåts berätta sin historia. Dessutom kan den enskilda bilden tillsammans med andra bilder över ett längre tidsspänn berätta en betydligt mer komplex historia. Min inventering av teckningsmaterial gjorde halt vid en tidpunkt när de alternativa mediaflödena till dokumenten/texten var förhållandevis rudimentära (omkring år 1850). Men redan med tillkomsten av fotografiet som alternativt lagringsmedium för information skapades helt andra möjligheter att kartlägga, analysera och gestalta en svunnen tid. Jan Lindquist har utfört ett beundransvärt arbete med de äldsta fotografierna i svenska arkiv. Med hjälp av 509 fotografier (ett urval av många tusenden från perioden 1859–1879) återskapar han ett Sverige med det ena benet stadigt förankrat i den agrara myllan och det andra i stadens myller. Hans insats visar, enligt min mening, på ett fruktbart sätt att arbeta även med det här aktuella teckningsmaterialet.²²

Genom att lägga bild till bild får han förändringen att successivt framträda: platser där miljön bytt karaktär och funktion, klädedräktens variationer, tekniska nymodigheter, ja man kan även ana hur attityder förändrades. Även Lindquists metod, att sätta ihop materialet till en film där själva rörelsen och bildövergångarna förstärker skillnaderna, skapar en markerad upplevelse av förändring. Samtidigt övergår naturligtvis forskaren till att mer påtagligt agera regissör av ett historiskt skeende när han, förutom att göra ett urval, tonar bilderna och förstorar vissa detaljer – något som förvisso även historikerna gör med sina textkällor. Men att arbeta på ett sätt där berättelsen bygger helt på bilderna får ett mycket större informationsvärde än om vi bara använder materialet såsom jag har gjort i denna artikel – som ett sätt att illustrera texten eller som alternativ och kompletterande källa. Om vi låter bilden berätta sin historia utan alltför många pekpinna kommer vi också att upptäcka nya frågeställningar som vi tidigare inte ens anade.

Under den fjärde punkten vill jag poängtera att tillkomsten av de teckningar, samlingar av teckningar eller för den del även hela arkiv som använts ger uttryck för en samhällssyn. Vad ett samhälle skapar, samlar och lagrar i sina arkiv, museer och bibliotek har under senare år ägnats ett allt större intresse. Teckningsmaterialet är inte bara bilder som visar olika föremål, per-

22. Dess bilder blev till en film som kom 1999: *Tiden är en dröm, del 1: 1859–79*. En första fas i Lindquists arbete hade då slutförts, ett projekt som hade påbörjats redan 1979 med en inventering och sammanställning av de tusentals bilder som finns i svenska arkiv. En del två är under arbete men något datum för premiär är inte fastställt. Se <http://www.folketsbio.se/press/press.htm>.

23. Se t ex Wolfgang Ernst, *Im Namen von Geschichte. Sammeln – Speichern – Erzählen; infrastrukturelle Konfigurationen des deutschen Gedächtnisses*, München 2003.

soner och händelser. Det faktum att konstnärerna för Sverige kring och fångade just de valda motiven med några streck på papper förmedlar en kunskap om detta samhälle som går utanför den egentliga bilden.²³

De olika mediaformer som diskuterats kommer i den digitala världen att för första gången närma sig varandra – alla formerna kommer att kunna stämma möte på samma bildskärm. Det digitala fotografiet, filmens rörliga bild tillsammans med radions ljud och televisionens blandmedia kommer alla att ingå i internetgemenskapen tillsammans med den digitala texten. Det material som i dag redan är digitalt och redo för detta möte kompletteras dag för dag med analogt material som skannas och därmed görs tillgängligt på samma villkor som det redan från början digitalt producerade. Detta gör det nödvändigt och brådskande att hitta nya former för historikerna att analysera och tolka dessa mediaformer i anslutning till befintliga kunskapsteoretiska metoder.²⁴ Om inte den traditionella texthistorikern hittar former för att införliva denna nya mediaverklighet kommer det att uppträda nya yrkeskategorier som övertar dennes roll och hänvisar historikern till att vara enbart specialist på textdokument från perioden 1500–2010.

24. Se t ex Pelle Snickars, "Arkivet – ett medium?", *Arkiv, samhälle och forskning* 2005:2, s 16ff.

Summary: The Peasant, the Picture and the Archive

What traces do we leave to posterity and which of them will future generations use to analyse and describe the past? It is important to make historians more aware of the growing extent to which our own time is documented in other media than paper. We also need to realise that source material less and less frequently take the form of documents. Future history will be impoverished if historians leave the analysis of pictures to art historians, the Internet to informaticians and librarians, and the analysis of film and television to students of these media.

This article argues that historians should approach alternative types of media in four different ways and demonstrates the use of the first two. The four different levels reflect a growing faith in the picture as bearer of information content. They could work:

- as an illustration to the text;
- as a complement to the text;
- as an independent source – telling its own history;
- as a reflection of past reality and society.

Digital photos, the moving images of the cinema, together with the sound of the radio and the mixed media of the television will in the future all be included in the Internet community together with digital texts. This makes it both important and urgent to find new ways for historians to analyse and interpret these media in relation to existing epistemological methods. Unless the traditional historian of texts finds ways in which to incorporate these new media in his or her analysis, new professional groups will arise who will assume the role of the historian and restrict the latter to become an expert solely on documents from the period circa 1500–2010.

Keywords: manor, agricultural workers, peasants, customary tenants, archive, images, sound and moving images, records